

“Sevdiyim əsər” layihəsi

“Sevdiyim əsər” layihəsində yazarların, elm, sənət adamlarının ən çox sevdikləri əsər haqqında söhbət edəcəyik. Budəfəki həmsöhbətimiz akademik Muxtar Kazımoğludur. Muxtar Kazımoğlunun sevdiyi əsər Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomedyasıdır.

lib. Buna baxmayaraq, Qoqolun “Müfəttiş” komediyasının bizim dramaturgiyamıza təsir göstərdiyini də qətiyyənlə danmaq olmur. Danmaq olmur ki, “Ölülər”dən xeyli qabaq “Molla İbrahimkəbil kim-yəgər” komediyasının ortaya çıxmasında “Müfəttiş” öz müsbət və işıqlı rolunu oynamayıb. O ki qaldı “Ölülər”lə “Müfəttiş” arasındakı fərqi, mənca, ən mühüm fərq ondadır ki, mövcud süjet əsasında hər bir sənətkar (Qoqol və Mirzə Cəlil) yaşadığı cəmiyyəti və dərinədən müşahidə etdiyi sosial mühitə bütün koloriti ilə oxucu və tamaşaçıya təq-

fikrini, heç bir halda Şeyx Nəsrullah kimi bir lotunun kərəmatına bağlamaz. Dinə kor-korane bağlananların işə, əlbəttə, Allaha qalib. Belə adamlar nəinki Şeyx Nəsrullah kimi “əjdaha”nın, hətta hər yoldan ötən din alverçisinin əlində oynucaqdırlar. Təsədüfi deyil ki, Mirzə Fətəli Axundovdan uzü bəri, bizim bir çox qələm sahiblərinin amallarından biri bu olub: xalqı din pərdəsi altında gələn balalardan qorumaq.

- Əsərdə İsgəndər nələrə deyir, ancaq sanki insanları inan-dırmaq istəmir. Fəqət Şeyx Nəsrullah əsər boyu inandırır. Bu baxımdan Şeyx Nəsrullah dram sənəti üçün daha xarakterik obrazdır. Siz necə düşünürsünüz?

- Ölülər mühitədə Şeyx Nəsrullah İsgəndərlə müqayisədə, doğrudan da, çox fəaldır. Başqa sözlə desək, ölülər mühiti abırılı ziyalı olan İsgəndərin yox, Şeyx Nəsrullah kimi bir firlədağın fəaliyyətinə daha geniş meydan verir. Sağlam mühitədə İsgəndərin cəmiyyətə nə qədər fayda verəcəyini, yəni da-xildəki gücü real işə çevirəcəyini təsəvvür etmək çətin deyil. Sözü-

nü hədsiz bilik və böyük kərəmat sahibi kimi göstərə bilsin. Farsca, ərəbcə mübhəm tərzdə danışmaq Şeyx Nəsrullahın avam külfəyə öz gücünü göstərmək, onu özünün müti quluna çevirmək üçün lazım olur.

- Şeyx Nəsrullah nəyə görə insanları ancaq qorxu altında sax-lamağa çalışır, daim cəhənnəmdən bəhs edir?

- Mütiyin, mütiçəsinə itaətini başlaça səbəblərindən biri qorxudur. Bunu çox gözəl bilən Şeyx Nəsrullah cəhənnəmdən-filandan o şəkildə moizə oxuyur ki, mahz xof yarada bilsin, küllədəki qorxu his-sini hədsiz artırma bilsin. Qorxunun artması itaətində də bir o qədər artması deməkdir.

- Əslində, ölülər cəmiyyətin avam təbəqəsidir. Amma İsgəndər atasına deyir: “Dadaş, elədə qonaqdan (Şeyx Nəsrullahdan - F.H.) təvəqqe elə ki, əvvəl qabaqca məni diriltsin, elə mən də ölü kimi bir şeyəm”. Əsərin əvvəlində İsgəndər özünü, sonunda isə cəmiyyəti ölü hesab edir, bununla müəllif nə demək istəyir?

- Ölü obrazı ilə müəllifin nə demək istədiyini doğru-düzgün başa düşmək üçün məsləhətə bir az gənliş çərçivədə yanaşmaq lazımdır. Məsələ burasındadır ki, ölü obrazı, xalq güllüş mədəniyyətinin ənənəvi obrazlarından biridir. Komik folklor nümunələrində kələk qurub kimsəni “başını yemək”, “axırına çıxmaq”, ümumiyyətlə, ölüb-öldürmək şənləşən gələcək yaratmağın səciyyəvi səhnələridir. Folklor üçün səciyyəvi olan bu ənənədə - ölümlü və ölü obrazını yaşamaq rəmzi olan güllüş mənbəyinə çevirmək ənənəsindən yumoristik yazılı ədəbiyyatda, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında özünəməxsus şəkildə istifadə edil-ir. Özünəməxsusluq başqa amil-lerle yanaşı güllüşə tragizm elementlərini hopdurulmuşdur. Xalq güllüşündə tragizmə yer verilmədiyi halda, Cəlil Məmmədquluzadə güllüşü göz yaşları içində olan bir güllüşdür. İstər həqiqi ölürlərdən, istərsə də diri ola-ola ölüyə bənzəyən adamlardan danışarkən Cəlil Məmmədquluzadədə komizmin harda bitib, tragizmin harda başladığını ayırd etmək oxucu və tamaşaçı üçün çətin olur. Tragikomik səhnələrin yaradılmasında mühüm rol oynayan İsgəndərin “Mən də ölü kimi bir şeyəm” deməsinə təsadüfi hal kimi baxmaq olmaz. Məsələ burasındadır ki, Hacı Həsənler mühitədə əl-qulu bağlanan və faydalı iş görmək imkanını itirən İsgəndər, ayıq-sayıq bir ziyalı oldu-ğuna halda, tale ilə barışmalı və ölü adam qiyafəsində ortaya çıxmalı olur. İsgəndərin təmsalında fərdin kütlə içərisində artıq adama çevril-məsinin ağrı-acısını əks etdirən “Ölülər” tragikomedyasında İsgəndər xalq güllüş mədəniyyətindəki baş qəhrəmanlara, ilk növbədə isə Molla Nəsrəddinə bağlanan başla-ça cəhət bir obrazda iki obraz ifadə etmişdir.

Dinə kor-korane bağlananların işi Allaha qalib

Akademik Muxtar Kazımoğlu: “Ölülər” əsəri həmişəyaşar ədəbiyyat nümunəsidir”

- Hansı məziyyətlərinə və bədii keyfiyyətlərinə görə Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomedyası sizin sevimi əsərinizdir?

- “Ölülər” tragikomedyasında Cəlil Məmmədquluzadə son dərəcə ciddi mətləblərə toxunur və bu mətləbləri yüksək bədiiiliklə ifadə edə bilir. Öz oxucusuna və tamaşaçı-sına nəyi çatdırması və necə çatdır-ması baxımından, “Ölülər” həmişə-yaşar ədəbiyyat nümunəsidir. Bu əsərə göz yummaq, bu əsərdə deyilənləri qulaqardına vurmaq, bu əsərdəki bədii ustalığı yüksək qiymətləndirmək sadəcə olaraq, mümkün deyil.

- Sizcə, müasir dövrdə “Ölü-lər” əsərinin aktual edən hansı tip insanlar və hansı tip hadisələrdir?

- Varlanmaq, şan-şöhret sahibi olmaq, hakimiyyət əldə etmək və başqa bu sayaq niyyətlərini xalqa xidmət pərdəsi altında gizlədib dondan-dona, cildən-cildə giren insanlar, bu tip insanların məhri ilə törəyən xoşagəlməz, bir çox hallarda isə faciəvi hadisələr bizi təkrar-təkrar ölümlərə qaytırır, bu əsərin nə qədər müasir bir əsər oldu-ğunu yadımaza salır.

- “Ölülər” əsəri Qoqolun “Mü-fəttiş”inə çox bənzəyir. Ancaq bir xüsusi fərq var: “Müfəttiş”də məmurlar sonda aldandıqlarını özləri dərk edirlər. “Ölülər”də isə Hacı Həsənlər aldandıqlarını özləri anlamırlar, onları İsgəndər başa salır. Sizcə, bu fərqlər cəmiyyətdəki hansı səbəblərdən və dürlü problemlərdən dolayı üzə çıxır?

- Bir adamın səhvan başqa bir adam kimi qəbul edilməsi ilə bağlı süjet dünya ədəbiyyatında Qoqoldan çox-çox əvvəl də mövcud olub. Məsələn, Şekspirin “Səhvlər komediyası” həmin süjet əsasında yazı-

dim edə bilir, rus və Azərbaycan cəmiyyətini təqdim etmə hər sənətkarın özünəməxsus üslubu say-sində mümkündür. Ümumi süjet daxilində ayrı-ayrı obraz və səhnələrin fərqi qəlcinə, belə bir fərqi, hər şeydən qabaq, baş qəhrəman-ların təbiətində və davranışında axtarmaq lazımdır. “Müfəttiş”in aparıcı qəhrəmanı Xlestakovdur. “Ölülər”in də aparıcı qəhrəmanı İsgəndərdir daha çox Şeyx Nəsrullahdır. Şeyx Nəsrullah Xlestakovdan qat-qat məkrlidir. Xlestakov başqa adam kimi qəbul edilmək sərgüzəştinin təsadüfi iştirakçısıdır. Şeyx Nəsrullah, əksinə, həmin sərgüzəşt və qorxunc oyunun mahir təşkilatçısı və əsas oyunçusudur. “Ölülər”lə “Müfəttiş” arasındakı mühüm fərqlərdən birini, əlbəttə, ayıq-sayıq ziyalı obrazının yaradılmasında axtarmalıyıq. Mirzə Fətəli Axundovun Hacı Nuru kimi bir obraza ehtiyac duyan Cəlil Məmmədquluzadə orijinal İsgəndər obrazını əsərə daxil edib. “Müfəttiş” yerli məmurların öz səhvlərini başa düşməsi ilə bitirir, “Ölülər”in finalında öz səhvlərini başa düşənlərin İsgəndər tərəfindən ittiham məruz qalmasıdır və şahidi olur. Bu məşhur ittiham səhnəsinə qədər də İsgəndər ölü diriltmək məsələsinə özünün kinayəli münasibətini bildirməkdən çəkinmir.

- Şeyx Nəsrullahın inanmağın dinə inanmağa əlaqəsinə nədə görürsünüz? Məsələn, dini düşüncədə “ölülər məzarlarından qalxacaqlar” fikrinə inanır, Şeyx Nəsrullahın inanmaq məsələsinə nə dərəcədə ayıq verir?

- Həqiqi dindarlıq Şeyx Nəsrullahın inanmağın bir elə bəlaqəsi yoxdur. Dinə kor-korane yox, ağıllı-kamallı yanaşan Allah bəndəsi, “ölülər məzarlarından qalxacaqlar”

mün canı odur ki, Şeyx Nəsrullah dram sənəti üçün nə qədər xarakterik obrazdır, İsgəndər də bir o qədər, belkə, ondan da artıq xarakterik obrazdır.

- Şeyx Nəsrullah niyə İsgəndəri görmək, onunla danışmaq istəyir, onu yanına çağırtdırır? Bu məqam əsərdə hansı düyünün açılmasına xidmət edir?

- Şeyx Nəsrullahın İsgəndəri görmək, onunla danışmaq istəməsi və onu yanına çağırtdırmasının çox sadə və aydın səbəbi var: bütün hacıları və məşədiləri, Heydər ağa və Əliqulu bəy kimi Avropa təhsili almışları dişinə vurub onlardan təhlükə gəlməyəcəyinə tam əmin olanlardan sonra Şeyx Nəsrullah, adını eşidib özünü görmədiyi İsgəndərdən də arxayın olmaq istəyir. Ayıq-sayıq İsgəndərin adamlar arasında, hətta doğmaca ata-anası yanında üç qepiklik hörmətini ölmədiyini gördükdə, Şeyx Nəsrullahın İsgəndərlə bağlı nigarənlik və narahatlı-ğın son qoyulur. Və Şeyx Nəsrullah Hacı Həsənlər arasında özünü dəryada balıq kimi hiss etməyə başlayır.

- “Ölülər”də insanlar o dünyadan xəbərsizdirlər, ancaq o dünyaya hədsiz inam var onlarda. Farsca anlamaya-anlamama o dil-də danışmağa, şeir öyrənməyə meyl var insanlarda. Eləcə də, ərəbcə bilməsələr də, “Quranı-Kərim” dilinə maraq göstərlirlər. “İnsan bilmədiyinin düşmənidir” deyirlər, fəqət bu məntiq əsərdə sanki tərs “yozulur”.

- O dünyaya inam əksər insanlarda var. Bilməmək məsələsinə gəlincə isə qeyd olunmalıdır ki, “Ölülər” məhiz bilməzlik, korafəhmlik mətləbi üzərində qurulub. Hacı Həsənlərin bilməzliyi, korafəhmliyi imkan verir ki, Şeyx Nəsrullah özü-

Bu obrazlardan biri ayıq-sayıq ziyalı obrazıdır, ikincisi məhz ölü adam obrazıdır. Müdrik Molla Nəsrəddin axmaq adam qiyafəsində göründüyü kimi, idrakca dıpdırı İsgəndər də ölü adam qiyafəsində görünməli olur. Ətrafdakıların nəzarində heç nəyə gerek olmayan adam təsiri başlayırsa, onda İsgəndərin ölü adam qiyafəsində görünməsindən danışmaq yersiz və əsassız sayılmamalıdır. İsgəndərin ölü adam qiyafəsindən danışmaq necə yersiz və əsassız sayıla bilər ki, Şeyx Nəsrullahın ən dözlüməz əməli belə İsgəndər hərəkətiyə gətirə bilmir. Hadisələr İsgəndərin gözü ilə baxsaq, qeyd etməliyik ki, Şeyx Nəsrullahın ən dözlüməz əməli azyaşlı Nazlını siqə etmək niyyətində olmasındır. Başqa azyaşlı qızların dalınca bacısı Nazlının da İsfahan lotusunda armaqan edilməsinə bilən İsgəndərin bu dözlüməz hadisəyə etirazı tütürüb otaqdan çıxmaq olur. Ruhdan düşüb daxilən sınaq İsgəndərin passivliyinin bu cür ifrat dərəcəyə çatması, əlbəttə, müəllifə həci, məşədi və kərbəlayırlar mühitinin hansı miqyas və hansı dərindən

di mənim tək olar" deyə İsgəndər özü də özü haqda yüksək fikirdə deyil. Və İsgəndərin keffiliyi ətrafdakı adamlara sərif etdiyi kimi, müəyyən mənada onun özünə də sərif edir. Çünki ətraf ölümlər mühtiri ilə İsgəndərin zahiri bənşəyi məhz onun keffiliyi hesabına baş tutur. Allahın qəzabına gəlmiş bir adamın hərəkəti kimi qarşılanan keffilik İsgəndərin asudəliyinə az-çox imkan yaradır. Keffilik hesabına müəyyən sərbəstlik qazanan İsgəndər davranış normalarından kənara çıxıb, məzə qurub dərindən az-çox dağda bilir. Sərbəstlik ilk növbədə onda özünü göstərir ki, İsgəndərin ayrı-ayrı adamlara sərbəst adam dilində dediylə tənəli sözlərə nə "diri ölümlər", nə də Şeyx Nəsrullah baş qoşur. Lazımsız adamın sayıqlamalana kimi qarşılanan həmin tənəli sözlərin fərqi yalnız oxucu və tamaşaçı varır. Yalnız oxucu və tamaşaçı hiss edir ki, İsgəndərin keffiliyinin alt qatında sərif bir iltihəmçilik yatır və bu iltihəmçilik haçansa baş qaldıra bilər.

- **Asif Əfəndiyev "Şeyx Nəsrullah əsarəti" məqaləsində yazırdı ki, "Ölümlər" əsərində Keffi İsgəndərdən başqa düşünən obraz yoxdur. Bu fikirle razısınız mı?**

din yanında ağlaşa uşağa dönməsi ni etiraf etmək heç də çirkin əməldən çəkilib düz yola gəlməyin əlaməti deyil. Məlum məsələdir ki, Şeyx Nəsrullah Hacı Həsən ağının evində əxlaqsızlıq yuvasını bir az əvvəl xatırladığım etiraf monoloqundan sonra qurur. Bəs ələdirə, Şeyx Nəsrullahın etiraf monoloqunun dəyəri nədedir? Həcmə çox da böyük olmayan həmin monoloqun başlıca dəyəri, məncə, Cəlif Məmmədquluzadə qələmi-

hadisələr ilk təkanı həqiqi ölümdən - Kərbəlayı Fətullahdan alır. Kərbəlayı Fətullahın "yazdığı" məktub Hacı Həsənler arasında çaxnaşma salır və Şeyx Nəsrullah Hacı Həsənlerin mühtirə məhz həmin çaxnaşmanın dalğası üstündə gəlir. Həqiqi ölümlərin hadisələrə "iştirakı" heç də Kərbəlayı Fətullahın "yazdığı" məktub məsələsi ilə bitmir. Şeyx Nəsrullahın ölü diriltmək möcüzəsinə tam inanana Hacı Həsənler, narahatlıq və təlaş içində, ölənlə qohum-aqarabaları barədə düşünməyə başlayırlar. Bu narahatlıq və təlaşın xüsusi bir səbəbi də var. Həmin səbəb bizə məhz qəbiristanlıq səhnəsində aydın olur. Məlum olur ki, Hacı Həsənler heç də bütün ölümlərin dirilməyini istəməzlər. Məsələn, Hacı Həsən ağa atasının, anasının, iki oğlu və bir qızının dirilməyini istədiyi halda, qardaşının dirilməyini istəmir, çünki başqa hacı, məşədi və kərbəlayırlar kimi, Hacı Həsən ağa da ölənlə qardaşının "yanında" böyük günah sahibidir (çox güman ki, ölənlə qardaşının mal-dövlətini ələ keçirib). "Yanında" üzükara olduğu qardaşının diriltmək məsələsi ortaya çıxdığına görədir ki, Hacı Həsən ağa təşviş içində qarabasma halı keçirir və onun gözüne ağ kəfəni ölü görünür. Həqiqi ölü hadisələrinin bu cür dolaylı iştirakçısı olmaqla "diri ölümlər" in rahatlığına haram qatır. Deməli, əsərdə həqiqi ölümlərin xatırlanması "diri ölümlər" in mənaviyyətsizliyinə açıq göstərməyin mühüm vasitəsi olur. Bunun ən bariz nümunəsi əsərdə, heç şübhəsiz, qəbiristanlıq səhnəsidir. "Diri ölümlər" qəbiristanlığında "bəs sən niyə filan ölümlərin dirilməyinə razı deyilsən?" deyib bir-birlərini günahlandırmağa başlayırlar. Aydın olur ki, bəd əməlinə (o cümlədən ölənlə qardaşının arvadını almağına) görə onların hər biri özlüyündə bir Şeyx Nəsrullahdır. Atasını Hacı Həsən ağa başda olmaqla ətrafdakı adamların çirkab içində olduğunu bildiyi üçün İsgəndər kiçik qardaşı Cəlif və azyaşlı bacısı Nazlının başqa heç bir kəslə məhrəbanlıq eləyib ünsiyyət bağlaya bilmir. "Diri ölümlər" heç cür başa bilməyən İsgəndər həqiqi ölümlərə üz tutmalı, məhrəmana bir şəkildə həqiqi ölümlərə danışımalı olur. Çünki adam yerinə qoyulmayan İsgəndər ruhu incidilmiş həqiqi ölümlərlə özü arasında bir yaxınlıq görür.

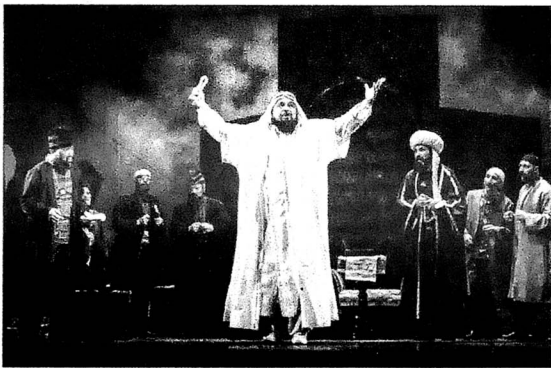
- **Mirza Cəlifin həyat yoldaşı Həmidə xanım Keffi İskəndərin qismən real obraz olması haqqında yazır. Ölü diriltmək məsələsini işə Mirza Cəlifə kimsə danışdı deyirlər. Ümmüyyətlə, bu əsərin real təraffiri barədə nə deyərdiniz?**

- Onu deyə bilərəm ki, həm İskəndər obrazı, həm də ölü diriltmək əhvalatı, başqa sözlə desək, Şeyx Nəsrullah obrazı həyatın özündən gəlir. Real həyatda kütlə psixologiyasından ucada dayanıb acı həqiqəti deməkdən çəkinməyən adamlar da var, kütlə psixologiyasına uyğun söz deyib özünə xal qazanmaq, hansısa şəxsi istəyini gerçəkləşdirmək istəyən adamlar da. Birinci qism adamlar tək-təkdir, ikinci qism adamlar isə keffin istəyən qədərdir. Arzu ələyək ki, birinci qism adamlar cəmiyyətdə daha çox olsun.

Söhbətəşdi:
Fərid Hüseyn

Dinə kor-korənə bağlananların işi Allaha qalıb

Akademik Muxtar Kazımoğlu: "Ölümlər" əsəri həmişəyaşar ədəbiyyat nümunəsidir"

likdə ölüm girdabı içində olduğunu göstərmək üçün gərəkdir. Ölüm girdabı o miqyas və o dərinlikdədir ki, ondan yaxa qurtarmaq mümkün işdir. Ayıq-sayıq ziyalı olub girdaba üreyində gülə bilərənsən, amma mühtirin girdab içində olduğunu heç kime başa sala bilməzsən. Qol çırmaqlıq təmizlik işi görmək bir yana qalsın, bu girdabı açıq-aşkar lənətləməyin özü belə baş tutmayan işdir.

- **Bəlkə, İsgəndərin əlindəki şərab şüşəsindən danışsaq...**

- Danışsaq və bəri başdan onu xatırladaq ki, İsgəndərin içkiyə qurşanması və yarı ölü vəziyyətinə düşməsi onun üzlaşdığı çarəsizliyin, naçarlığın acınacaqlı nəticəsi kimi meydana çıxır. Avropada yüksək təhsil alıb vətənə qayıdandan sonra mühəlifzəkər hacılar, məşədlər, kərbəlayırlar mühtirində tək-tənha olduğunu və mühtirə təsir göstərmək gücündə olmadığını başa düşüb, ümidsizliyə qapılan İsgəndər içkiyə dərindən dağılmaqdan ötrü meyli etməli olur. İsgəndərin araya qurşanıb laydalı içdən bütöbün uzaqlaşması hacı, məşədi, kərbəlayırlara sərif edir. "Diri ölümlər" bu qənaətdədir ki, Keffi İsgəndər Allahın qəzabına gəlib zalil vəziyyətinə düşən bir adamdır. "Siz tək camaatın da igi-

- Düşünən qəhrəman özünü dərk edən qəhrəmandır. O mənada Keffi İsgəndəri düşünen qəhrəman saymaq doğru-düzgündür. Amma o da var ki, böyük məkr ustası olan və sərif təmsil edən Şeyx Nəsrullahda da düşünen qəhrəman elementləri tapmaq mümkündür. Şeyx Nəsrullahın tək qalıb öz-özü ilə danışdığı epizodu yada salın. Həmin epizodda Şeyx Nəsrullah özü deyəndə deyir: "Mən həmişə xalqa haqqında ki, naxoşam, elə bilirlər ki, xalqı aldadıram; amma Allah şahiddir ki... mən heç kəsi aldatmıram; çünki həqiqətdə mən naxoşam. Camaatın qabağında mən özümü naxoşluğa vuranda Şeyx Əhməd həmişə ələ bilir ki, mən adamları ələ salıram; amma bu biçərənin heç xəyalına gələ bilməz ki, mənim mərzin çox şiddətli mərzədir... Həmin bu mərzin bəreketindəndir ki, mən bu bambılı Əhmədin yanında olmusam bir balaca uşaq və ağlayıb atamdan kişmiş istəyan kimi, gündə bir dəfə utana-utana deyirəm: Şeyx Əhməd, mənə kişmiş". Bilirsiniz ki, Şeyx Əhməd əsərdə Şeyx Nəsrullahın köməkçisidir. Şeyx Nəsrullah şəhəvət mərzininin çarəsinə məhz Şeyx Əhmədin yardımını ilə tapır. Şəhəvət mərzini ucbatından Şeyx Əhməd-

nin obraz yaratma meyərindən xəbər verməsindədir. İsgəndəri zəif tərəfləri ilə birlikdə təqdim edən müəllif Şeyx Nəsrullahı da ifrat birtərəflilikdən qismən uzaqlaşdırmaq istəyir və mərzə etirafı daha çox bu ehtiyacdən ortaya çıxmış olur.

- **Əsərdə belə bir fikir də aydın görünür: "İnsanlar öləndən sonra bu dünyada onlarla bağlı çox şey dəyişir və onların yenidən dünyaya qayıtması xaosa səbəb ola bilər". Ölümlərə bizim dünyamızda yer varmı?**

- O baxır ölüyə. Ayıbını qara torpaq örtmüş Şeyx Nəsrullah və Hacı Həsən ağaya bənzər ölümlər dirilib yenidən bu dünyaya qayıtması yaxşıdır. İsgəndərə bənzərən ölümlərin dirilib siramıza qoşulması heç bir xaos yaratmaz, əksinə, ab-havamız bir az təmizlənər, həmsəhbətimizin, həmdərdimiz birini də artmış olar.

- **Ölümlərin ricəti-dirilməsi, daha doğrusu, onunla bağlı xahlıq zamanı insanları bir-birinin üzünə durur, işlər pozulur, xarakterlər açılır, günahlar üzə çıxır. İstərdim əsərdəki bu səhnənin mahiyyətindən danışsınız...**

- Əvvəla, onu deyim ki, "Ölümlər"dəki qəbiristanlıq səhnəsi "Molla İbrahimxəlil kimyagər"deki meymunu yada salmaq əhvalatı kimi böyük ustalıqla qələmə alınmış nadir səhnələrdən biridir. Hər iki əsərdə bədiiləstəliyin ortaq göstəricisi son dərəcə gərgin vəziyyətdən (camaatın gözü qarşısında misli gülmüşə çevirmək və qəbirdəki ölümləri diriltmək müşkülündən) inandırıcı şəkildə çıxış yolu tapmaqdır. Amma Cəlif Məmmədquluzadə "Ölümlər"də bir az da irəl gedib məlum və məşhur qəbiristanlıq səhnəsinə, siy dəyan kimi, "günahların üzə çıxması" səhnəsinə çevirir. Hacı Həsənlerin - "diri ölümlər" in bəd əməllərini açıb-tökmək əsərdə həqiqi ölümlərin xatırlanması hesabına mümkün olur. "Diri ölümlər" diqqət mərkəzinə çəkin müəllif dolaylı şəkildə həqiqi ölümləri də hadisələrin "iştirakçı"na çevirir. Təsədüflə deyil ki, "Ölümlər"də